

Մնացած ոչ-հիմնական կէտերի վերաբերմամբ աւելորդ եմ համարում խօսել:

ՄՈՒՐԱՑԱՆ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Խ Օ Ս Ք

Իմ քննադատական ակնարկի այն խօսքերը, թէ «խւրաքանչիւր պատմական գրուածքի մէջ ամենից առաջ և ամենից շատ պէտք է լինի պատմական ճշմարտութիւն», փրկութեան խարիսխ են դարձել պ. Մուրացանի համար և նա, կամենալով հաստատել, թէ ես չեմ կարողանում զանազանել պատմութիւնը վէպից կամ դրամայից, դիմում է Բէլլինսկու օգնութեան ու երկար քաղուածքներ է անում նրա մի յօդուածից:

Առժամանակ թողնենք իմ խօսքերը և Բէլլինսկուն: Ես հաստատել էի, որ «Ռուզանի» մէջ չը կայ պատմական ճշմարտութիւն, ես դուրս էի բերել, որ այդ պիէսի գործող անձինքները չինձու են, գոյութիւն չեն ունեցել այնպէս, ինչպէս ներկայացրուած են գրուածքի մէջ. և պ. Մուրացան ոչինչ չունի իմ այս ասածների դէմ, նա, ուրեմն, լուռ խոստովանում է, որ այդպէս է: Սա ամենագլխաւորն է, և մենք այսպէս էլ կ'արձանագրենք.—մի դրամա, որ կոչուած է պատմական, բայց որի մէջ չը կայ պատմութիւն:

Ինչո՞ւ է այսպէս: Որովհետեւ պ. Մուրացանը գիտէ, որ ինքը գիտնական չէ, հնախոյզ չէ, այլ քերթող, իսկ քերթողին տրուած է ամեն տեսակ ազատութիւն: Այդ պատճառով էլ նա նեղութիւն չէ քաշել ուսումնասիրել պատմութիւնը, ժամանակը, անցքերը. հարկաւոր է եղել կարկատել մի հայկական «Օրլէանի կոյս» և այդ դերը նա փաթաթել է մի հասարակ աղջկայ վզին: Եւ ահա ամեն ինչ լրացած է: Դուք իրաւունք չունէք ասելու. պարոն, ձեր Ռուզանը չէ ունեցել հերոսուհու հանգամանքներ, թէև դուք ցոյց եք տալիս, թէ որտեղից եք վերցրել այդ Ռուզանին, բայց նայեցէք տեսէք, որ նա պատմութեան մէջ միայն մի անուն է, երբէք չէ մտածել հայրենիքի ազատութեան մասին, այլ սուս ու փուս թաթարի կին է դարձել և տասնեակ տարիներ տանում էր այդ իր վիճակը առանց որ և է անյարմարութիւն զգալու:

Ինչպէս ասէք դուք այդպիսի բան, քանի որ պ. Մուրա-

ցանը ազատ է, կարող է վարուել պատմութեան փաստերի հետ ինչպէս կամենում է: Բէլինսկին ասել է, թէ քերթողը ազատ է և պ. Մուրացանը կարծում է, որ եթէ նա վաղը մի դրամայի կամ վէպի մէջ Յուդային կամ Ներոնին դուրս բերէ հրեշտակներ, ոչ ոք իրաւունք չի ունենայ դրա դէմ խօսելու: Ազատութիւն...

Որ վիպագրողը կամ թատերագրողը վայելում է յայտնի ազատութիւն,—դա ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Չը գիտեմ՝ պ. Մուրացանը իրօք այդքան միամիտ է, թէ ընթերցողներին է միամիտ կարծում, այնպէս բացատրելով իմ խօսքերը, իբր թէ ես պահանջել եմ նրանից, որ «Ռուզանը» լինի պատմութիւն և ոչ քերթուածք: Հէնց նրա բերած կտորի մէջ իմ խօսքերը—«ամենից առաջ և ամենից շատ»—ցոյց են տալիս, որ ես պատմական երկասիրութիւնից ուրիշ բաներ էլ եմ պահանջում: Ընթերցողը կարող է նորից նայել իմ յօդուածին, որ տպուած է «Մուրճի» № 3-ի մէջ և կը տեսնէ, որ ճիշտ չէ պ. Մուրացանի ասածը, թէ ես «Ռուզանը» քննել եմ իբրև պատմութիւն և ոչ իբրև բանաստեղծական գրուածք: Ես մինչև անգամ ասել եմ, որ «Ռուզանը» մի յայտնի աստիճանի հետաքրքրութիւն կարող է ներկայացնել նաև իբրև ոչ-պատմական պիէս, «եթէ դէն գցուեն շինծու շատախօսութիւնները, թղթից և փայտից շինած քաջերը, կեղծ դրութիւնները, տրագիքական անհամ բացականչութիւնները, սրոնք միայն ծիծաղ են յարուցանում, մի խօսքով՝ եթէ ամբողջ պիէսը մի լաւ, հիմնաւոր կրճատման երթարկուէր» («Մուրճ», եր. 200): Նշանակում է սա, թէ ես իբրև պատմութիւն եմ քննել «Ռուզանը»...

Գանք այժմ Բէլինսկուն: Ռուս նշանաւոր կրիտիկոսը չէ կարող պ. Մուրացանի պաշտպանը դառնալ. նա խօսում է ազատ ստեղծագործութեան մասին. նա ասում է, թէ «բանաստեղծը չէ կարող պատմութեան ստորուրդ դառնալ, ինչպէս չէ կարող եւ չը պիտի իրական կեանքի ստուկը դառնայ: (Ինչու այս ընդգծած նախադասութիւնը բաց է թողել պ. Մուրացանը իր թարգմանութեան մէջ—չեմ հասկանում): Այստեղ ամեն ինչ շատ պարզ է և հասկանալի: Եթէ բանաստեղծը չը պիտի ընդօրինակէ կեանքը, դա դեռ չէ նշանակում թէ նա ուրեմն և չը պիտի ուսումնասիրէ մարդկանց, սրանց միջնավայրը, սրանց կենցաղը, կեանքի հանգամանքները: Հէնց այդպիսի ուսումնասիրութիւն աւելորդ է համարել պ. Մուրացանը:

Պէտք է նկատել և այն, որ Բէլինսկին գրում էր Վալտեր-Սկոտտի պատմական վէպերի ժամանակ, մի ժամանակ, երբ

ախրում էր բոմանտիզմը, երբ դեռ նոր-նոր էին երևում րէալական ուղղութեան նշանները: Բէլլինսկու ժամանակից հայեացքները փոխուեցան: Բնքը, Բէլլինսկին էլ, փոխեց իր հայեացքները: Ինչպէս իրական կեանքից վերցրած, նոյնպէս և պատմական անցեալը պատկերացնող վէպերի մէջ պահանջուում է մտցնել իրական ճշմարտութիւն, կեանքի դոկումենտներ: Ֆլորէրը իր փոքրիկ «Սալամբո» վէպի համար որքան երկար ուսումնասիրում է կարթագինացիների կեանքը, որպիսի բարեխղճութեամբ այդ հին կեանքը դարձնում է վէպի նիւթ: Պէտք է ասել, որ նոյն այդ «Սալամբո» մէջ գեղարուեստը և պատմական ճշմարտութիւնը մի գեղատիկ հիւսուածք են կազմում:

Վերցրէք վերջին պատմական սուլը, որ այնքան հրճուանք պատճառեց աշխարհի չորս կողմում: Ես խոսում եմ Սենկեվիչի «Quo vadis» վէպի մասին: Ինչո՞վ է այդ վէպը այնքան զբաւիչ: — Նրանով, որ բանաստեղծական խոշոր տաղանդով կարողացել է միանալ պատմական ճշմարտութեան հետ և պատկերացնել մեր առջև հռոմէական կեանքը: Ներոնը դուրս է բերուած ճիշտ այնպէս, ինչպէս նկարել են Տակիտոսը, Սվետոնիոսը, Կասսիսը և ուրիշ պատմագիրներ: Վէպի ամենագեղեցիկ տիպերից մէկը — Պետրոնիոսը կատարելապէս պատմական անձնաւորութիւն է: Առանձին-առանձին անհատներին իրանց պատմական դերի մէջ դուրս բերելը դեռ դժուար չէ, բայց ահա Սենկեվիչը նկարագրում է հռոմէական ամբողջ, հոռոպեցի կանանց ճիշտ այնպէս, ինչպէս վկայում են պատմագիրները:

Ահա ինչ է ասում մեր օրերի ուղղութիւնը: Բանաստեղծը ունի, այո՛, ազատութիւն. բայց այդ ազատութիւնը պատմական իրողութիւնները ռոմատակ տալու մէջ չէ, քմածին, արհեստական պատմութիւն ստեղծելու մէջ չէ: Ո՛չ. ստեղծագործութեան ազատութիւն, սա հասկանալի է, մի ստեղծագործութեան, որ ներդաշնակ համաշխփութիւն է դնում կեանքի փաստերի և երեակայութեան մէջ, որ բնական է, որ մշակում է կեանքի արտադրութիւնները և ոչ թէ ազատ է համարում իրան ամեն տեսակ կեղծիքների մէջ: Պատմական երկի հիմքը չէ կարող չը լինել պատմական ճշմարտութիւնը, ինչպէս իրական կեանքի պատկերը պիտի հիմնուած լինի իրականութեան վրայ: Շիլլէրի «Օրլէանի կոյսը» եղել է և իրականութեան մէջ. թէև բանաստեղծը զարգարել է նրան իր հանձարով, բայց փաստը փաստ է մնում. Շիլլէրը մի հասարակ գեղջուկ աղջկանից չէր նկարել այդ պատկերը, այլ պատմական ժաննա դ'Արկից:

Տարրական ճշմարտութիւններ են սրանք: Մեղանում է

միայն, որ քերթողական ազատութիւնը պատրուակ է ընդունուած ամեն մի կամայականութեան համար:

Չեմ կարող չարձանագրել պ. Մուրացեանի և մի այլ մոլորութիւնը: Ես մանրամասն խօսել էի Ջալալ իշխանի մասին, որպէս զի ցոյց տամ, թէ պ. Մուրացեանը ոգեորոշուելու ոչ մի առիթ չունէր, որ Ջալալը աւելի ճգնաւոր էր, քան քաջամարտիկ պատերազմող: «Ռուզմանի» հեղինակն ինձ ասում է, թէ Կիրակոս պատմագիրը, «իւր ժամանակակից հոգեորականներին ման, մարդու ամենամեծ արժանիքը համարել է բարեպաշտութիւնը, ուստի այդ արժանիքն էլ յատկացրել է Ջալալին, կամենալով նրան աւելի «մեծ» ներկայացնել ընթերցողի աչքում»: Ծակ փիլիսոփայութիւնները մի կողմ թողնենք, իմ բերած փաստը սա է եղել. Կիրակոս պատմագիրը, չոայլելով Ջալալին ամեն տեսակ բարեպաշտական ածականներ, ոչ մի տեղ չէ անուանում նրան քաջ, հզօր կռուող: Բայց նոյն Կիրակոսը նոյն իսկ այդ տեղերում Աւագ իշխանին տալիս է քաջութիւն, անվախութիւն ցոյց տուող անուններ: Ուրեմն Կիրակոսը գիտէր քաջին քաջ անուանել, բարեպաշտին բարեպաշտ:

Պ. Մուրացեանը, այսպիսի հանգամանքում էլ իր գլուխը ազատ հրատարակելու փոխարէն լաւ կ'անէր, եթէ կարդար պատմութիւնը, ուշադրութեամբ կարդար...

Լ.